

A TRADICIONÁLIS CSALÁDMODELL VÁLSÁGA A 21. SZÁZADBAN

Bevezető gondolatok

A 2011-ben készült – teljes terjedelmű – szakdolgozat célja az volt, hogy az addig fellelhető adatok és hipotézisek mentén próbáljon meg pillanatképet adni a tradicionális családmódelről, rávilágítva az e módellet övező társadalmi érzültre és az ebből fakadó folyamatokra, s félve ugyan, de kitekintve a lehetséges jövőbe is. A dolgozat kísérletet tett arra, hogy előtérbe helyezze azt a rendkívül összetett és széles körű problémakört, amelynek központi elemeit az emberek alkotta párkapcsolatokban bekövetkezett változások jelentik. Emellett áttekintést kaphattunk az együttélés változatos formáiról, illetve a fogalmak – egyedülálló, szingli, yuppie, posztadoleszcencia, élettársi kapcsolat és család – tisztázására is sor került, fenntartva az egyénnek azt a szabadságát és jogát, hogy egyedül ő illetékes eldönteni, hogy ilyen formában éli le az életét. Megismerkedhettünk a különböző család-szociológiai iskolákkal, valamint a családon belüli hatalmi rendszerekkel is.

A továbbiakban áttekintést kapunk a magyar társadalom demográfiai helyzetéről, a fiatalokban végbemenő változásokról, valamint a nők helyzetéről is. Emellett a bizalom kérdésköre is teret kap, hiszen a legalapvetőbb emberi kapcsolatok sem képesek optimálisan és pozitívan működni tartós és magas szintű anómia esetén. Jósolni merész dolog lenne, az ugyanakkor biztos, hogy a család intézménye, mint a társadalom legkisebb alapegysége, az ember legfőbb, de nem kizárólagos, szocializációs színtere, olyan kihívásokkal kénytelen szembenézni, amelyekre ha nem ad időben megfelelő válaszokat, végképpen elveszíti korábbi pozícióját a folyamatosan alakuló és változó világban. Persze temetnünk nem kell a tradicionális családmódellet, mivel a korábbi keretek fellazulása nem egyenlő a család halálával. Európa északi országaiban sikeresen tettek kísérleteket arra, hogy a család és a munka világa által támasztott kihívások közös nevezőt találjanak a családon belül. Ennek előfeltétele a nemek közötti – korábban nem ismert – együttműködés kiteljesedése.

A dolgozat alaptétele, hogy a család a társadalom legfontosabb kisközössége, amelynek keretein belül dől el a jövő társadalmának testi-lelki-mentá-

lis állapota, minősége. Ugyanakkor minden, a családhoz kapcsolódó folyamat azt mutatja: annak érdekében, hogy a család a jövőben is a legfontosabb társadalmi intézmény maradjon, alkalmazkodnia kell minden olyan folyamathoz és változáshoz, amely fennmaradását veszélyezteti.

Népesedés (az elmúlt évtizedek népesedési helyzete, főbb számok)

A népesedéssel kapcsolatos problémák az összes modern társadalmat érinti. A tizenkilencedik századtól kezdve a huszadik század második harmadáig ívelő időszakban jelentős népességrobbanás következett be a világon. Ennek oka a technikai fejlődés, a termelékenység növekedése, az életszínvonal emelkedése, az egészségügyi rendszer kialakulása és fejlődése, a nyugdíjrendszerek működése. A jóléti-gondoskodó állam kialakulásával, a születéskor várható élettartam emelkedésével s az iskolai rendszer expanziójával együtt jelentős változások indultak el. Napjaink demográfiai-gyermekvállalási s különböző áttéteken keresztül a családhoz való viszonyai ezekre a folyamatokra vezethetők vissza. A modern korban azonban attitűdváltozásokra is sor került, s kérdés az is, hogy a modernizáció további haladásával milyen struktúra alakul ki a család tekintetében.

Magyarország népesedési helyzete illeszkedik az évtizedek óta tartó európai trendekbe. Ennek megfelelően kisebb-nagyobb ingadozásokkal folyamatosan fogy a népesség. A teljes termékenységi arányszám értékének a népesség egyszerű reprodukciójához meg kellene haladnia a 2-es értéket. Erre Európában mindössze két ország képes: Franciaország 2,02, Írország 2,03-as értékkel bír. Magyarország 1,35-ös arányszámot „hoz”, a többi ország arányszámai is ezen érték körül mozognak.¹⁸⁵ Érdemes megfigyelni az elmúlt hatvan év változásait. Magyarország esetében az 1950-es 2,6-os arányszámról esett le a mutató a jelenlegi 1,2–1,3 között mozgó értékre. Franciaország 2,93-as értékről érkezett el az 1994-es 1,7-es termékenységi arányszám-

185 *Demográfiai portré* 2009. Budapest, KSH Népeségtudományi Kutató Intézet, 31.

hoz, innen jutott el a jelenlegi 2,02-es értékhez.¹⁸⁶ Cseh-Szombathy László kimutatása jól illusztrálja, hogy az 1950 és 1994 közötti időszakban több ország is gyakran 3,0 fölötti termékenységi arányszámot mutatott. A zuhanás innen nézve még erőteljesebben látszik.

Az elmúlt két évtizedben a magyarok teljes termékenységi arányszáma 1,27 és 1,36 között mozgott; lényegesen elmaradt a reprodukciós és így a népességszám-növekedéshez szükséges értéktől. A lélektaninak nevezett tízmilliós érték alá 2010-ben esett a magyar népesség. Ez az érték nem volt váratlan, az elmúlt három évtized tendenciája előrevetítette ezt, ugyanakkor voltak olyan várakozások, amelyek ennek bekövetkeztét néhány évvel kitolták. Eközben már voltak olyan vélekedések a 2010-es év derekán is, hogy a népesség a tízmilliós lélek alá esett.¹⁸⁷ Az esztendő utolsó harmadában közölt adatok szerint az év január–augusztus közötti időszakában a népesség lélekszáma 9 millió 999 ezer fő volt.¹⁸⁸ Az esztendő végére 9 millió 986 ezerre állt be a lélekszám, miközben a teljes időszakban 40.500 terhességmegszakítást végeztek, ami száz élve születettre 44,8 százalékos arány.¹⁸⁹ A népesség 1980-ig stabilan a tízmillió fő felett állt, majd 10 millió 795 ezer főről indult meg a napjainkig tartó tendencia. Folyamatosan csökkent az élve születések száma is, aminek következtében az addig évi százezer fő fölött lévő szám 1997-re elérte a 100.350 főt, majd egy évvel később a kritikus érték alá esve 97 301 főre esett vissza. Mindez azt mutatja, hogy 1980 óta 1998-ig 51 372 fővel csökkent az élve születések száma Magyarországon.¹⁹⁰

Ugyanakkor a népesedés szempontjából volt egy emelkedő korszaka is Magyarországnak. Az 1949 és 1980 közötti időszakban 1,5 millió fővel nőtt az ország lélekszáma. Erre az időszakra jutottak olyan adminisztrációs és kényszerítő erejű intézkedések, amelyek hatalmi szóval igyekeztek változtatni a demográfiai helyzeten. A terhességmegszakításokat 1953 és 1956 között adminisztratív eszközökkel

186 Cseh-Szombathy 2011:21-30.

187 Matalin 2010 10 000 000 alatt. *Népszabadság*, 2010.07.15.

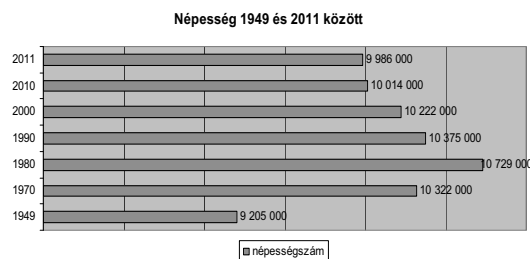
188 Lippai 2010 Nem a szinglik mentik meg a világot. *Magyar Nemzet Online*, 2010. 02. 24.

189 *Népesség, népmozgalom 2007–2011*. KSH. http://portal.ksh.hu/pls/ksh/docs/hun/xstadat/xstadat_evkozi/e_wdsd001b.html (Letöltés: 2011. 03. 08)

190 *Népesség, népmozgalom (1949–)*, KSH. http://portal.ksh.hu/pls/ksh/docs/hun/xstadat/xstadat_hosszu/h_wdsd001a.html (Letöltés: 2011. 03. 08)

korlátozták. Ennek okán az élve születések aránya (22-23 ezrelék) már közelítette a két világháború közötti arányokat. A tényleges évi szaporodás pedig 12 ezrelékre növekedett, mivel javulás állt be a halandósági viszonyokban is.¹⁹¹ Mivel az abortusz korlátozását feloldották, az újra megindult csökkenés megállítása érdekében különböző család- és gyermektámogatási formákat vezettek be.

1. sz. ábra

Forrás: Központi Statisztikai Hivatal¹⁹²

Az egyének gyermekvállalási hajlandóságát nagyban befolyásolják a várható támogatások mértéke és minősége is. A dolgozatnak nem célja részletesen bemutatni a magyar családtámogatási rendszert. Felsorolás-szerűen a főbb támogatási tételek: gyermekgondozási segély (gyes), gyermekgondozási díj (gyed), gyermeknevelési támogatás (gyet), terhességi-gyermekágyi segély (tgyás). A támogatások a gyermekes állapot különböző időszakaihoz kötődtek, míg a családi pótlék a születéstől egészen a gyermek 18. életévéig jár.

A gyermekvállalásra nem csak érték-, attitűd- vagy mentális változások hatnak. A támogatási rendszer stabilitása vagy éppen instabilitása nagyban szerepet játszik abban, hogy a párok – akár házasságban, akár élettársi kapcsolatban élnek – döntsenek olyan hosszú távú lelki és anyagi elköteleződés mellett, mint amit a gyermekvállalás is magában hordoz. Az elmúlt években gazdaságpolitikai megfontolások mentén többször is beavatkoztak a családtámogatási rendszerbe. Míg 1995-ben Bokros Lajos akkori pénzügyminiszter megszorító – más néven: stabilizációs – csomagja révén eltörölték a gyedet, addig a 2009-ben az ország irányítását átvevő Bajnai-kabinet hozott olyan döntéseket, amelyek érintették a támogatások időtartamát.

A rövidített időtartamot az Orbán-kormány ál-

191 Romsics 2005:468.

192 *Népesség, népmozgalom (1949–)* KSH, http://portal.ksh.hu/pls/ksh/docs/hun/xstadat/xstadat_hosszu/h_wdsd001a.html

lította vissza, 2011. január 1-jétől pedig az egykulcsos családi adózás van érvényben. Annak eldöntése, hogy vajon az elkövetkező esztendőben megváltozik-e a „gyerek egyenlő szegénységgel” alapon álló közvélekedés, egyelőre nem időszerű. A munkanélküliség magas szintje, az élet szinte minden területén uralkodó alacsony bizalomszint inkább a negatív folyamatokat erősíti, ugyanakkor egy markáns családtámogatási rendszer mindenképpen jótékony hatással lehet a népesedési helyzetre. Minden vizsgált korcsoportban eltérés mutatkozik a kívánt és tervezett és a valóságos gyerekszámok között. Nem születnek meg a tervezett gyerekek. Míg 1992-ben a 25–29 éves korcsoport 2,1 gyermeket tervezett, közben 1,4 lett a számarány, és 2000–2001-ben sem sikerült a célokat elérni, ugyanis 2,2 helyett 1,1 lett a megszületett gyermekek száma.¹⁹³ Az elmúlt évtized népesedési adatait figyelembe véve feltételezhető, hogy az arányok a legjobb esetben is változatlanok maradtak.

Olyan komplex társadalompolitikára van szükség, amely képes hidat képezni a társadalmi és a gazdasági dimenzió között. Minden olyan területen, ahol emberi cselekvés és beavatkozás történik, elengedhetetlen, hogy a bizalmi struktúrák megfelelően működjenek. Ha kiegyensúlyozott a kapcsolat és az átjárás a makro- és a mikroszintek között, számos – a társadalmat érintő – negatív folyamat mérsékelhető. Nincsen olyan hipotézis vagy előrejelzés, amely a magyar népesség növekedését vetítené előre. Sokkal inkább azok a vélemények az uralkodók, amelyek a legjobb esetben is gyenge stagnálást feltételeznek. Valószínűbb az a forgatókönyv, amely szerint nem áll meg a népességszökkenés, a különböző intézkedések sem lesznek képesek a folyamatot megállítani. Ennek oka lehet az is, hogy nem csupán gazdasági, hanem értékrendbeli okok is állnak a folyamat mögött.

Minden bizonnyal a bizalmi szint csökkenése, a hagyományos családmodell vezető szerepének elvesztése is szerepet játszik a folyamatokban éppen úgy, mint a „digitális bennszülötteknek” is nevezett generáció közönyössége nem csupán a család intézménye – de egyes félelmek szerint – az alapvető emberi kapcsolatok irányába is.

A bizalom (a bizalomhiány és a társadalmi tőke)

A családnak és a házasságnak eddigi megközelítése a hagyományok, a többség által elvárt viselkedés

193 Spéder 2004:137-151.

dések és a demográfia metszetéből történt. Mindközben nem szabad elfeledkezni a bizalomról és azokról a „tőkéről” sem, amelyek minden emberi létezés alapstruktúráit adják. A társadalmi együttműködéshez – a már említett szinteken – alapfeltételként fent kell állnia mind a bizalmi, mind pedig a kulturális, társadalmi s emberi tőkének is.

A nem csupán *gazdasági* dimenzióban vizsgált „tőkék” megértéséhez érdemes Pierre Bourdieu-t idézni. A szociológus három szegmensét definiálta a tőkének: a gazdasági, a *kulturális* és a *társadalmi tőke* viszonylatában elemezte a belső és a külső javak felhalmozásának folyamatát.¹⁹⁴ Az úgynevezett kulturális tőke Bourdieu elmélete szerint megjelenhet inkorporált s objektivált formában is. Az inkorporált tőke felhalmozása időigényes, számos lemondással jár az egyén számára. E tőke felhalmozása más személyre át nem ruházható. Személyre szabott, az elsajátítás folyamata jelentős időráfordítást igényel.¹⁹⁵ Felvetődik a kérdés az időtényező kapcsán, hogy a modern társadalom megnövekedett kulturális tőke-igénye s az arra fordított idő a korábbiakhoz képest milyen mértékű lemondással jár a párkapcsolatok kialakításához, a családhoz, a nem a kötelezettségekkel eltöltött „valódi” szabadidőhöz képest. A gazdasági tőke az a „vagyon”, amely közvetlenül pénzzé konvertálható. Ahogy más tőkék is képesek az intézményesülésre, úgy a gazdasági tőke is: legtöbbször tulajdonjogi formában történik meg. A társadalmi tőke forrása és ereje a „kapcsolatokban” rejlik. Itt olyan, a jelenben aktuális és potenciális erőforrások összességéről van szó, amelyeknek alapja az egy csoporthoz való tartozás. „A társadalmi tőke újratermeléséhez elengedhetetlen az állandó csereaktusokban megvalósuló, szakadatlan kapcsolattartás”.¹⁹⁶ Ennek célja a kölcsönös ismertség és elismerések folyamatos megerősítése. Skrabski Árpád a társadalmi tőke forrásaként első helyen a családot nevezte meg. Emellett fontos színterek még az iskola, a társadalmi és az önkéntes szervezetek is.¹⁹⁷

Az ezredforduló után a kapcsolatok ápolása nem igényel feltétlenül közvetlen személyességet. Az internet és a közösségi oldalak térhódítása, hozzáférhetőségének növekedése lehetővé teszi, hogy a korábbi idők protokolláris rítusai némileg háttérbe szoruljanak. Tehát a 21. században immár nincs szükség a társadalmi tőke kialakításához és annak

194 Felkai – Némedi – Somlai 2002:433.

195 Uo., 434.

196 Uo., 439.

197 Skrabski 2003:26.

fenntartásához valamely „elit golfklubhoz” való tartozásra. A digitalizáció, a technikai fejlődés adta lehetőségek nagyban csökkentették azon erőforrások ráfordításának mértékét, amelyek akár csak néhány évtizeddel korábban is szükségesek voltak az elért státusz megőrzéséhez.

A társadalmi tőke annyiban különbözik az emberi vagy a pénztőkétől, hogy az nem az egyén tulajdonát képezi, hanem egy közösségnek vagy a társadalomnak a jellemzője.¹⁹⁸ Az idézett tőkék bizonyos körülmények között konvertálhatók.

Minden elemi emberi együttműködéshez bizalom szükséges. Ha a bizalom mértéke kritikus szint alá esik egy társadalomban, s ezzel együtt növekszik a bizalmatlanság, akkor az nagyban befolyásolja számos más terület mellett az alapvető emberi és párkapcsolatok létrejöttét, azok minőségét s ezáltal a család kialakulásának is az esélyeit. Az elmúlt évtizedek népesedési problémái ebben a vetületben magyarázhatók a makro és a mikro bizalmi szintek állásával, illetve az erősen jelen lévő anómia mértékével is. A bizalmi kérdésnek és a házasságnak egy rejtett dimenziója annak egészség- és életvédő funkciója is. Míg egy konfliktusos és ellenséges párkapcsolatnak súlyos egészségkárosító hatása van, addig a kölcsönös bizalmon alapuló szövetség az egyre kiszámíthatatlanabb társadalomban a legfontosabb mentális-fizikai egészségvédő tényező.¹⁹⁹

Míndez különösen fontos lenne egy olyan társadalom esetében, amely amellet, hogy súlyos népesedési problémákkal küzd, komoly helyezést ér el a szív- és érrendszeri, a daganatos és a mentális betegségek listáján. Míg 1980-ban 27.937 fő halt meg daganatos betegségben, addig 2009-ben már 33.174. A keringési rendszerrel összefüggő halálozások száma ugyan esett a vizsgált időszakban, de még így is 64.921 fő hal meg ebben a tünetegyüttesben.²⁰⁰ Az öngyilkosságok száma közel ötezerrel csaknem a felére csökkent. Ugyan bizonyos szintű mérséklődés megfigyelhető, de az egészségügyi rendszer fejlődése, az elvileg tudatosabb gondolkodás és az olykor ugyan megrendülő gazdasági fejlődés erősebben kellene, hogy befolyásolja e folyamatokat. Például a kedvezőnek tűnő öngyilkossági adatok még így is magasak más országokéhoz viszonyítva.²⁰¹

198 Skrabski 2003:24.

199 Kopp 2010:243-254.

200 *Népesség, népmozgalom (1949–)* KSH. http://www.ksh.hu/pls/ksh/docs/hun/xstadat/xstadat_hosszu/h_wdsd001c.html

201 *Statistikai tükör (2008/10): Öngyilkosságok* 1-2.

A magyar társadalommal kapcsolatos anómia-vizsgálatok már a rendszerváltás után is azt mutatták, hogy súlyos problémák vannak mind a kiszámíthatóság, mind a jövő és a személyes bizalom, valamint a hit kérdéskörében. A jövőbe vetett bizalomban és a gyorsan változó társadalmi-gazdasági-politikai helyzethez való hozzáállásban romlás figyelhető meg már 1978 és 1994 között is. Míg 1978-ban a megkérdezettek csak 21 százaléka értett egyet azzal a kijelentéssel, hogy „minden olyan gyorsan változik, az ember azt sem tudja már, hogy miben higgyen”,²⁰² addig 1990-ben ez már 59 százalék, és négy évvel később is csak 49 százalékra esett vissza. A kijelentéssel egyet nem értők arányai: 1978-ban 46 százalék, 1990-ben és 1994-ben 13 százalék. A jövőbe vetett hittel kapcsolatosan is hasonlóan lemondó és negatív kép bontakozik ki. Az 1978 és 1994 közötti időszakban 32 százalékkal növekedett azok száma, akik úgy gondolták, hogy „az ember egyik napról a másikra él, nincs értelme előre terveket szőni”. Az ezzel a kijelentéssel egyetértőknek 1990-ben volt a legmagasabb aránya: 48 százalék gondolta azt, hogy a kiszámíthatatlanság szövi az életét. Tehát 1978-ban 14 százalék, 1994-ben pedig 46 százalék érezte bizonytalannak a jövőjét. A kijelentéssel egyet nem értők aránya a vizsgált időszakban drámaian esett: 1978-ban 69 százalék, 1990-ban 35, míg 1994-ben 34 százalék gondolta, hogy érdemes tervezni.

Országok közötti összehasonlításban, 1990–91-ben a magyar társadalomnak mindössze 24,6 százaléka gondolta azt, hogy az emberekben meg lehet bízni. Norvégiában ez a szám 65,3 százalék, míg Svédországban 59,7 százalék. Európában két évtizeddel korábban csak Franciaország és Portugália volt Magyarország mögött.²⁰³

A legtöbb nyugati országhoz viszonyítva a régió bizalmi szintje – különösen a mindenkire kiterjedő bizalom esetében – jelentős mértékben marad el. A magyar vizsgálatok korrelációt mutatnak a nemzetközi kutatások eredményeivel, amelyek szerint a magyar társadalom bizalmatlansági szintje kirívóan magas.²⁰⁴ A bizalmatlanság mértéke 1995–2002 között ötszázalékos csökkenést mutatott. Az időszak elején még 63 százalék értett egyet azzal az állítással, hogy „az emberek általában aljasak, önzőek, akik csak ki akarják használni a másikat”. Ez az érték 2002-re 58 százalékra esett le. Újabb négy év elteltével 69 százalékot mutatott a bizalmatlansági szint. Hasonlóan romlottak az értékek más jel-

202 Spéder – Paksi – Elekes 1998:490-513.

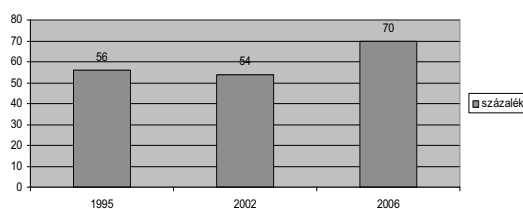
203 Skrabski 2003:26.

204 Kopp 2008:126.

lemzők mentén is. Míg 1995-ben az emberek 63 százaléka gondolta, hogy az emberek önzőek, addig hét évvel később ötven százalék, 2006-ra pedig a rendkívül magas, 81 százalékos értéket érte el a mutató. „A legbiztosabb nem bízni senkiben” állítással kapcsolatban is a már ismert tendencia bontakozott ki. Tehát 1995-ben 56 százalék, 2002-ben 54, míg 2006-ra 70 százalék az egyetértők aránya.

2. sz. ábra

Forrás: Kopp Mária (2008): *Magyar lelkiállapot. "A legjobb nem bízni senkiben"*

Budapest, Semmelweis Kiadó

A bizalmi szint ilyen mértékű romlásával együtt jár az anómia szintjének az emelkedése is. A szabálysértő vagy megkerülő magatartás az előbbre jutás érdekében már 2002-ben is 80 százalékos egyetértéssel találkozott, 2006-ra 84 százalékra emelkedett ez a mutató.²⁰⁵ A jövővel kapcsolatos pesszimizmus 2006-ra 69 százalékra emelkedett, miközben a vizsgált időszak elején 52 százalék volt. Magas, tízszázalékos növekedést mutatott az a vélekedés is, amely szerint túl gyorsan változnak a dolgok, és nincs miben hinni: 2006-ban 82 százalék értett egyet ezzel az állítással. A „manapság alig tudok eligazodni az élet dolgaiban” állítással egyetértőknek is növekedett az aránya: a vizsgált időszakban 66 százalékról 75-re nőtt. A drámai folyamatok mögött minden bizonynyal a vizsgált időszakok gazdasági-politikai folyamatai állnak, amelyek nagyban meghatározzák mind a személyes jólétet, családi, szociális és társadalmi kapcsolatokat, valamint áttéteken keresztül mentális-fizikai egészet is. Mindennek fényében érdekes a fiatalok gyermekvállalással, házassággal és családdal kapcsolatos attitűdjei.

A fiatalok (a fiatalok párkapcsolati és gyermekvállalási preferenciái az ezredforduló után)

Az elmúlt évtizedek tendenciái azt bizonyítják, hogy a házasság intézménye már nem olyan

²⁰⁵ Kopp 2008:127.

preferált együttélési forma, mint az azt megelőző korszakokban volt. E folyamat mögött ott áll a fiatalok egyre erőteljesebb individualizációja, az oktatási rendszer expanziója, az alternatív együttélési formák terjedése. Rendkívül érdekes, hogy a már házasságban élők nagy része is azon a véleményen van, hogy a fiatalok előbb éljenek együtt, mielőtt házasságot kötnek. 2004-ben a házasságban élők 60,4 százaléka volt ezen a véleményen, az élettársi kapcsolatban lévők 69,3 százaléka, de még a partnerrel együtt nem élők is 59 százalékkal támogatták a házasság előtti együttélést. Az összes megkérdezett már 1991-ben és 2004-ben is záródó ollót mutatott: 47 százalék és 60,8 százalék vallotta az előzetes együttélés szükségességét.²⁰⁶ Fontos megjegyezni, hogy a korábbi korokkal ellentétben – különösen a premodern korszakra visszatekintve – a közösség már szinte semmilyen mértékben nem bünteti sem az „egyedülállóságot”, sem a házasság nélküli párkapcsolatot, együttélést. Bizonyos körülmények mintha éppen azt segítenék elő, hogy az „atomizáció” és a párkapcsolati pluralizáció minél nagyobb, míg az esetleg jogilag is elismert kötelezettségek minél kisebb mértéken kerüljenek domináns helyzetbe. Az emberek több mint 90 százaléka életében legalább egyszer házasságot kötött. Ez a trend egészen a hetvenes évekig állt fenn. Ebben az időszakban a férfiak első házasságukat 24, míg a nők 21 éves korukban kötötték.²⁰⁷ Ez az ezredfordulóra már a férfiaknál 27,2 évre, míg a nőknél 24,7 évre tolódott ki. A tendencia nem állt meg, hiszen 2007-ben a férfiak 30,1 évesen, míg a nők 27,5 évesen kötötték meg az első házasságukat.²⁰⁸

Tóth és Dupcsik is jelzik, hogy az adott időszakban megváltozott a házassággal kapcsolatos társadalmi vélemény, s egy 2001-es vizsgálat szerint az akkori 22–26 éves fiataloknak csak 30 százaléka élt tartós párkapcsolatban, emellett kritikai állásponton voltak a házasság intézményével szemben is. A házasság intézményének egyfajta „riválisává nőtte ki magát” az élettársi kapcsolat, mint együttélési forma. E változás mögött a fokozódó individualizáció és szabadságigény, a fogyasztói társadalom attitűdjei – „carpe diem” felfogása – állhatnak, illetve azok a gazdasági természetű változások, amelyek a magasabb iskolai végzettséghez való könnyebb hozzájutással immár olyan megélhetési, egzisztenciális környezetet tudnak biztosítani a korábban egymásra utalt egyéneknek, amelyek nem teszik szükséges-

²⁰⁶ *Demográfiai portré* 2009:17.

²⁰⁷ Somlai – Tóth 2002:340.

²⁰⁸ *Demográfiai portré* 2009:10.

sé kötelezően – főleg nem társadalmi nyomásra – a házasságot. Egyre több fiatal vélekedik úgy, hogy életstratégiájának jobban megfelel a házasságnál rugalmasabb együttélési forma. Ugyanakkor az életársi kapcsolat egyfajta próbaházasságként is működhet,²⁰⁹ amennyiben a tartós együttélést házasság követi. A házasságkötések számának esése, a válások számának emelkedése mindenképpen a házasság presztízsének erózióját jelzi.

Míg 1970-ben 96.612 házasságot kötöttek, addig egy évtizeddel később már csak 80.331-et, 1996-ra pedig évi ötvenezer alá csökkent az évi házasságkötések száma.²¹⁰ A válások mértéke nem mutatott olyan dinamikus emelkedést, mint amit a házasságkötések számának esése feltételezne: az 1985–87 közötti időszakot kivéve 2010-ig egyszerűen sem közelítette meg a válások száma az évi 30.000-et. Emellett figyelembe kell venni azt is, hogy ugyan a házasságkötések száma esik, az e körből kimaradók nem maradnak feltétlenül párkapcsolat nélkül. Történik mindez annak ellenére, hogy jelentős eltérés figyelhető meg azok halálözása között, akik egyedül vagy házasságban élnek. Egy Finnországban 1996 és 2000 között végzett vizsgálat rendkívüli eredményekre jutott. Eszerint a 30–64 éves korosztályba tartozó férfiak – ha életársi kapcsolatban élnek – 49 százalékkal, míg az egyedül élők 167 százalékkal nagyobb valószínűséggel halnak meg, mint a házasságban élők.²¹¹ A férfiak mortalitása szempontjából a nőknél nagyobb mértékben érzékenyek, annak függvényében, hogy kapcsolatban vannak-e, vagy egyedül élnek. A vizsgált korosztály női tagjai életársi kapcsolatban 53 százalékkal, ha egyedül élnek, 75 százalékkal nagyobb valószínűséggel halnak meg, mint akik házasságban élnek életüket. A férfiak veszélyeztetettsége egyedül élés esetén több mint száz százalékkal nagyobb, mint a nők esetében. Az ezredfordulón a nők 9, míg a férfiak 6 százaléka élt életársi kapcsolatban.²¹² Két évtizeddel korábban a 15–19 éves korcsoportban a nőknek még csak 3 százaléka választotta ezt az együttélési formát. A konstrukció elfogadottságát jelezi, hogy 2001-re a korcsoport 71 százaléka választotta az életársi kapcsolatot. Az *Ifjúság2000* adatai szerint már az ezred-

fordulón sem volt nagy kedv a házasságra, hiszen a 25–29 éves korosztályba tartozó férfiak mindössze 35 százaléka, a nőknek pedig 55 százaléka élt házasságban. Az ezredfordulón kicsit több mint 48.000 házasságot kötöttek, miközben közel 24.000 válás történt. Növekedett az egyedülállók száma a 25–29 évesek körében 2004-ben. Míg 2000-ben a 25–29 éves korosztályba tartozó nők 27 százaléka, a férfiak 51 százaléka volt hajadon vagy nőtlen, addig négy évvel később már a férfiak 76, míg a nők 61 százaléka független. A korcsoportba tartozó férfiak 11 százaléka, míg a nők 12 százaléka élt életársi kapcsolatban. Házasságban a férfiak 3 százaléka, míg a nők 6 százaléka élt ekkor. Az ezredfordulón összességében a férfiak 77 százaléka, a nők 60 százaléka volt hajadon vagy nőtlen. Az életársi kapcsolatok elfogadottságát mutatja, hogy 2004-ben már a 25–29 éves korosztályhoz tartozó férfiak 19 százaléka, a nőknek pedig 22 százaléka tartozott ebbe a körbe.²¹³ Némileg, egy százalékkal emelkedett a hajadon nők számaránya 61 százalékra, ugyanakkor a nőtlen férfiak aránya változatlan maradt.

A házassági és a gyermekvállalási kedv csökkenése mellett bizonyos az is, hogy továbbra is megmaradtak a különbségek a nemek közötti családi állapot szempontjából. A 2008-as esztendőben „a 15–29 éves férfiak 78, míg a nők 64 százaléka nőtlen vagy hajadon”.²¹⁴ A kedvezőtlen demográfiai folyamatokat figyelve nem meglepő, hogy az elmúlt évtized a gyermekvállalás szempontjából is kedvezőtlen időszak volt, s egyértelműen mutatkozik meg a 15–29 éves korcsoportba tartozók gyermekvállalási kedvének hanyatlása is. Míg 2000-ben Magyarország lélekszáma 10 millió 222 ezer fő volt, addig 2008-ra 10 millió 045 ezer főre apadt a népesség.²¹⁵ A három vagy több gyerekkel bírók a 15–29 éves korcsoportban 2008-ban mindösszesen 2 százalék, s 2004-ben és 2000-ben is csak 3 százalék volt. A korosztályban a három vizsgálati időpontban csökkenés mutatható ki a két gyermeket vállalók között is: 2000-ben 7 százalék, 2004-ben 5, míg 2008-ban 4 százalék az arány.

„Természetesen” az egy gyermeket vállalók aránya is esett: 13 százalék, 12 és 10 százalék vállalkozik legalább egy gyermek felnevelésére. A vizsgált időszakban a gyermektelenek aránya a 15–29 éves korcsoportban 77 százalékról 84 százalékra emelke-

209 Lippai 2010 Végleg rászámolnak a magyar társadalomra? *Magyar Nemzet Online*, 2011. 03. 21.

210 *Népesség, népmozgalom (1949–)*, KSH http://portal.ksh.hu/pls/ksh/docs/hun/xstadat/xstadat_hosszu/h_wdsd001b.html (Letöltés: 2011. 03. 12.)

211 *Mentálhigiéné és pszichoszomatika*, 11 (2010) 4:247.

212 Laki – Szabó – Bauer 2001:41.

213 Bauer – Szabó 2005:19.

214 Bauer – Szabó 2009:18.

215 *Népesség, népmozgalom (1949–)* KSH http://portal.ksh.hu/pls/ksh/docs/hun/xstadat/xstadat_hosszu/h_wdsd001a.html?397 (Letöltés: 2011. 03. 12.)

dett.²¹⁶ Ezt pedig csak az tudná ellensúlyozni, ha emelkedne a több gyermeket vállalók aránya, vagy ha olyan társadalmi és gazdasági környezet alakulna ki, amely a gyermekvállalást támogatja, és nem bünteti. Ebben a kérdésben nemcsak a politikai, hanem a gazdasági szereplőknek is felelősége van. Pedig a vágyak szintjén magas a támogatottsága a gyermekvállalásnak.

S. Molnár Edit már az ezredfordulón felhívta arra a figyelmet, hogy a társadalom nem támogatja a gyermektelenséget.²¹⁷ Azzal a felvetéssel, hogy jó dolog, „ha egy házaspárnak nincsen gyereke”, a megkérdezettek mindössze 3,7 százaléka értett egyet, miközben az elutasítottság kiemelkedően magas, 82,4 százalékot ért el. Magas a preferáltsága az egygyermekes modellnek is 32,2 százalékkal, ám ennek elutasítottsága is 32,7 százalék volt. Kiemelkedően magas, 77,2 százalékos a támogatottsága a kétgyermekes modellnek, ugyanakkor a négy vagy az annál több gyermek vállalása már erős negatív véleményt vált ki. Az 1997-es adatok szerint összesen 61 százalék nem értett egyet azzal, hogy a gyermekvállalás egyenlő azzal, hogy minden másról le kell mondani. Az egyetértők és részben egyetértők aránya összesen 39 százalékot tett ki.²¹⁸ Pontosan 50 százalék utasítja el azt a vélekedést, hogy a gyermektelenség segít az egyéni célok megvalósításában. A részben vagy teljesen egyetértők aránya szintén 50 százalék. A patthelyzet feloldásában segít az érzelmi dimenzióban keletkező – vagyis hogy a gyerek a nehézségek ellenére is boldogságot ad – 92 százalékos számarány. A kedvező számadat ugyanakkor nem fedti a döntések mögött húzódó logikát. A két – a gyermekvállalást inkább teherként jelző – felvetésre a részben vagy teljesen egyetértők aránya száz százalékos, ami azt valószínűsíti, hogy az egyéni célok vagy gazdasági megfontolások annak ellenére is felülírják a gyermekvállalás okozta érzelmi örömeik iránti vágyat, hogy ennek jól kitapintható igénye van a társadalomban. Pongrácz Tiborné adatai jól érzékeltetik a racionális döntés túlsúlyának háttérét az első gyermekvállalás megfontolásakor. Ennek főleg az az oka, hogy a gyermekes nők a gyermekteleneknél rosszabb esélyekkel indulnak vagy térnek vissza a munkaerőpiacra. Már 1998-ban a megkérdezettek 48,2 százaléka volt azon a véleményen, hogy a gyermeket vállalók nehezebben találnak munkát, mint akik nem vállalnak ilyen kötelezettséget. A munkahelyi karrierépítésben is gondot okoz a gyer-

mekvállalás 34,4 százalék szerint. Iskolai végzettség szerint is inkább a bizonytalanság figyelhető meg; a nyolc általánost végzettek 53,8 százaléka, a középfokú végzettségűek 49,4 százaléka s még az egyetemi vagy főiskolai végzettséggel bírók 36 százaléka is azt gondolja, hogy a gyermekvállalással romlanak a munkaerő-piaci lehetőségeik.

Az adatok is alátámasztják azt a közhelyszerű – ám valós alapokat nem nélkülöző – vélekedést, amely szerint a nők, különösen a gyermekeket vállalók, hátrányos megkülönböztetést szenvednek el a munkaerőpiacon. Mindez a munkába állást, a karrierlehetőségeket és a bérezést is érinti. Kopp Mária is arra hívta fel a figyelmet, hogy a társadalom támogatás helyett inkább bünteti a magasabb iskolai végzettségű nőket gyermekvállalás esetén.²¹⁹ Fontos megjegyezni azt is, hogy az első gyermekvállalás idejének kitolódása azt a veszélyt is magában hordozza, hogy a kívánt gyerek egyáltalán nem születik meg. Kopp Mária a KSH Népeségtudományi Intézetének kutatását idézi, amely szerint a három éven belül gyermeket tervezőknek mindössze 28 százaléka tudta megvalósítani a vágyait, 20 százalék lemondott a gyermekvállalásról, miközben 50 százalék a további halasztás mellett döntött.²²⁰ A biológiai, párkapcsolati, életmód- és esetleg gazdasági tényezők pedig azt valószínűsítik, hogy az életkor előrehaladtával az esélyek egyre romlanak. A terveket három éven belül a 25–29 éves korcsoport 34,4 százaléka, míg a 35–39 éves korosztály csupán 15,1 százaléka tudta megvalósítani.

Pongrácz Tiborné figyelmeztet arra, hogy a jelenlegi 30–35 éves nők 40 százaléka gyermektelen (...), ez ma még nem kívánt életforma, de ahogy az élettársi kapcsolat is elfogadottá vált, fennáll a veszélye annak, hogy a gyermektelenség társadalmi normává válik.²²¹ A nők kilencvenes évekbeli aggodalmi nem voltak alaptalanok, s az ezredforduló után egy évtizeddel sem lett jobb a helyzetük, amely erősen kihat nemcsak a párkapcsolatok létrejöttére és a nők házasodási, hanem a gyermekvállalási kedvére is. Családtervezés és a gyerekszám alakulása szempontjából különösen a legutolsó ifjúságtudatás adatai adnak okot az aggodalomra, hiszen a ked-

216 Bauer – Szabó 2009:20.

217 S. Molnár 2001:259-279.

218 Pongrácz Tiborné 2002:438-448.

219 Lippai Roland 2010 A közösségi oldalaktól nem leszünk boldogabbak, *Magyar Nemzet Online*, 2011. 03. 14.

220 Mentálhigiéné és pszichoszomatika (2010) 4:250.

221 Lippai Roland 2011 Nehéz megszabadulni Bokros hagyatékáról, *Magyar Nemzet Online*, 2011. 03. 17.

vezőtlen házassági és gyermekvállalási adatokkal szemben a kutatások által is megerősített általános vélekedés a magyar társadalom család- és gyermekbarát attitűdjeit mutatja. Nyilvánvalóan erős feszültségek halmozódtak föl a kívánt és a megvalósult gyermekvállalás között. A munkaerő-piaci átalakulás, az évtized gazdasági problematikái, bizonyos időszakok politikai bizonytalanságai és az alternatív párkapcsolati formák, valamint az erősödő individualizmus és a kötöttségek egyre markánsabb elutasítása mind szerepet játszhat abban, hogy az esetleg gondolati szinten meglévő kívánt cselekvés – házasság, gyermek és ebből kifolyólag a családalapítás – mégsem valósul meg. Holott az ezredforduló környékén s azóta is magas szinten van mind a gyermekvállalás, mind a házasság intézményének megítélése. A gyermektelenség megítélése is rendkívüli mértékben volt elutasított annak ellenére, hogy az ezredfordulón 10 millió 222 ezer fő volt a magyarok lélekszáma. A pozitív attitűd ellenére 2010-ben mégis tízmillió alá esett a népességszám.

Kihívások és esélyegyenlőség (a család és a gyermekvállalási kedv főbb kihívásai, a nők esélyegyenlőségének kérdése)

A tradicionális családmódel azért (is) éli vóságát, mert a korábbi, úgynevezett egykeresős családmódellet nagyrészt kiváltja a kétkeresős struktúra. A két kereső szükséges egy családban állítással az ezredfordulón a nők 82,8 százaléka, a férfiak 77,4 százaléka értett egyet, addig 2009-re az arányok 87,2 és 83,5 százalékra emelkedtek.²²² Ennek oka a gazdasági és megélhetési kényszerek mellett többek között az, hogy az oktatási expanzió miatt a nők korábban el nem képzelhető tömegei előtt nyílt meg a lehetőség a továbbtanulásra, s ezáltal olyan karrierlehetőségek is elérhetővé váltak, amelyek ugyan az egyéni életcélok megvalósulását jelentették és jelentik manapság is, ám kedvezőtlenül hatnak a párkapcsolatok létrejöttére, ezen keresztül pedig a család kialakulására szintén. Az alternatív együttélési formák is a hagyományos családmódel ellen hatnak. A folyamat egyik fontos komponense még a nők felé közvetített társadalmi elvárás. A már említett iskolázottsági és karrierlehetőségekkel élő nők szembetalálták magukat a tradicionális „női módel” szerepét hangsúlyozó társadalmi elvárással. E két komponens konfliktusa a termékenység csökkenésében jelent és jelenik meg manapság is. A

222 Pongác Tiborné – S. Molnár 2011:196.

hagyományos értékelvárások makroszinten a politikai aktorok cselekvéseiben, a családátogató intézményrendszerek korlátozásában is tetet ölhetnek.

Mikroszinten – vagyis a családban – a „nőnek a konyhában a helye, és csak a gyerekekkel foglalkozhat”-féle attitűdben ölt tetet a szerepkonfliktus. A már említett skandináv országokban „ezzel szemben a dolgozó anya az idealizált alakja az idealizált női módel mind egyéni, mind társadalmi szinten”, s ez magyarázza ezen országok jobb termékenységi és gyermekvállalási számait.²²³ Tehát itt az egyéni és a társadalmi értékrend konfliktusáról van szó, aminek feloldásához „liberalizálni” kell a munkaerőpiacot, emellett valóban támogatóvá kell tenni a kapcsolódó intézményhálózatokat is. A kérdés az – s ez politikai és filozófiai okokból kényes kérdés –, hogy vajon korunk gazdasági-társadalmi kihívásainak képes-e megfelelni az a struktúra, amit tradicionális családmódelként ismerünk. Vajon a megváltozott munkakörnyezet, a társadalmi-gazdasági dimenzióból érkező és egyre komplexebb elvárások teljesítése nem könnyebb-e más, flexibilisebb együttélési formák között? E dolgozat ennek megválaszolására nem tesz kísérletet, csupán azt mutatja be a népmozgalmi adatokon keresztül, hogy a házasság intézményének megítélése megváltozott az elmúlt évtizedekben, ezzel szemben az élettársi kapcsolat mint együttélési forma „legálissá” vált. Míg 1993-ban a megkérdezettek 6%-a, addig 2004-ben már 19%-a vélte a házasságot idejétmúlt intézménynek.²²⁴ A fiatalok között csökken a többgyerekes családmódel pozitív megítélése, emellett csökken a gyermekvállalási kedv is, ami nem csupán a gazdasági dimenzióra hat károsan – például a nyugdíjrendszer fenntarthatósági kényszere miatt –, hanem veszélybe kerül a társadalmi vitalitás is.

Míg a korábbi korszakokban nem volt kiemelt téma a nők egyenjogúsága, addig ez a modern és posztmodern korszak egyik legfontosabb – olykor politikailag is átszótt – problematikája. A probléma valós, ami az élet számos területén negatívan hat a nők egyéni törekvéseire, de hatással van a termékenységre is. Ugyanakkor azt is meg kell jegyezni, hogy nők irányából érkező elvárások a férfiakat állítják gyakran megoldhatatlan probléma elé. Különösen az anyagi dimenzióban történő kihívások okoznak stresszhelyzetet, amelyek nem csupán a fogyasztói társadalom jellemzői, hanem etológiai aspektusban kis komoly belső konfliktusokat

223 Ua., 193.

224 *Demográfiai portré* 2009, Budapest, KSH Népességtudományi Kutató Intézet, 15.

eredményeznek. Ez egyrészt sikertelenné teheti a párkapcsolatok létrejöttét, másrészt súlyos egészségkárosító hatása is van, ami a középkorú magyar férfiak korai halálozási számaiban erősen kitűnik. A megkérdezettek 72%-a 2009-ben úgy vélte, hogy a férfiak legfontosabb célja a pénzkeresés. Ugyanakkor a férfiak nemi szerepével kapcsolatos pozitív elmozdulást mutatja, hogy a megkérdezettek 65%-a osztja azt a véleményt, hogy férfiaknak „szükség idejükből inkább a családra, mint a jövedelemszerzésre kellene időt szentelniük”.²²⁵ Hasonló a támogatottsága annak a véleménynek is, hogy a férfiak is képesek ellátni egy kisgyereket. A technológiai fejlődés, a termelőitől a szolgáltatói szektor felé történő hangsúlyeltolódás a modernitás korszakában lehetővé tette a nők számára, hogy a korábbi standardizált életút helyett egy, a tudás, a szakértelem és a kompetencia által jellemzett életpálya bontakozzon ki. Az individualizmus korszakában számos bizonytalanság mellett is a korábbinál mégis nagyobb lehetőséget ad az egyéni életcélok és karrier kibontakoztatására.

Az elmúlt évtizedek alapján kijelenthető: a társadalom gyanakvással figyel, és nem támogatja a nők úgynevezett egyenjogúsítási törekvéseit. Ideológiai szinten a feminizmus igyekszik tenni valamit a negatív diszkrimináció ellen, ugyanakkor mivel konszenzuseresés helyett inkább a konfrontatív attitűd a domináns, kétséges a pozitív eredmények elérése is. Intézményi szinten Európa országai úgynevezett kvótarendszerrel igyekeznek megszüntetni a nők hátrányos megkülönböztetését. Az állami jó érdekében mindenképpen fontos elkerülni a nemek harcát, amely minden bizonnyal patológiás folyamatokat indítana el mind egyéni, mint pedig közösségi szinten. Kopp Mária is megjegyzi, hogy a nemek közötti egyenjogúság dimenziójában sokat elértek a feminista csoportok, ugyanakkor a konfrontatív magatartás a jellemző a kooperáció helyett.²²⁶ Miközben a hetvenes évektől egyre inkább megnyíltak a lehetőségek a korábbi, tradicionális struktúrától való eltérésre, úgy egyre inkább a modern korszak által támasztott csapdába kerültek.

A szorítás kettős, ugyanis egyszerre kell megfelelni a társadalmi-gazdasági elvárásoknak, illetve a reprodukciós feladatoknak. Az utóbbi dimenzióban történő elégtelen teljesítés komoly belső konfliktust eredményezhet bizonyos életszakaszban, hiszen etológiai ösztönfunkcióról van szó, amelyet sem gazda-

sági-megélhetési, sem életmódbéli kényszerek nem képesek felülírni. Biológiai adottság, hogy a nők szülik meg a gyermeket, ugyanakkor jogos az elvárás az esélyegyenlőség jegyében, hogy az utódgondozásban a férfi is vegye ki a részét oly módon, hogy a feladat- és munkamegosztásban a korábbi korszakokkal ellentétben markánsabban van jelen. Az említett tehermentesítés létrejötté, az esélyegyenlőség minél nagyobb foka két célt szolgál: egyrészt lehetővé teszi a nő számára a gyermekvállalást az egyéni életcélok megvalósítása mellett, másrészt így valószínűleg nagyobb eséllyel születhetnek meg a kívánt és tervezett gyerekek. A halogató magatartás egyik következménye az is, hogy a tervezett gyerek egyáltalán nem születik meg. Tehát ebből a szempontból fontos, hogy létrejöjjön a házasság, „mivel a házasságban élők gyermekvállalási hajlandósága nagyobb”, mint az e kapcsolati formán kívül együtt élők átlagos gyerekszámá.²²⁷

A skandináv országok élen járnak a nemek közötti esélyegyenlőség kibontakoztatásában, ami annak is köszönhető, hogy a férfiak erőteljesebben kiveszik a részüket mind az otthoni munkából, mind a gyermekkel való foglalkozásból. Nem számít a normáktól való elszakadásnak, ha a nő helyett a férfi marad otthon a gyerekekkel „szülési szabadságon”. A magyar társadalom több mint 70 százaléka vallja, hogy nem lehet igazán boldog az, akinek nincsen gyermeke. Ez is a társadalom konzervativizmusát jelzi. A konzervatív attitűd társadalmi ugyanakkor megnehezíti a nők kettős szerepének kiteljesítését,²²⁸ így ők az iskolai rendszerből kikerülve a munka világába érkezve vagy-vagy típusú döntési vagy súlyos konfliktushelyzetbe kerülnek.

A tradicionális értékrendű társadalmak a reprodukciós funkciók és az anyaság előtérbe helyezésével társadalmi és a család szintjén is akadályozzák a kettős szerep – vagyis a gyermekvállalás és a karrierépítés – megvalósulását. Ugyanakkor e szerepek konfliktusmentes összeegyeztetése megfelelő állami és munkaerő-piaci szabályozással elősegíthető. Jó példa erre a skandináv országok mellett Franciaország, s jelentős lépést tett Magyarország is a családi adózás bevezetésével. A családi adózás rendszere azt az értéket közvetíti a társadalom felé, hogy a gyermekvállalás állami és társadalmi szinten is erős elismerést kap, s mivel a gyermekvállalás nem csupán reprodukciós, hanem a társadalmi közjót is szolgáló, hosszú távú felelősségvállalás, igyekszik az ezzel együtt járó terheket mérsékelni. Az elvárások

225 Pongácz Tiborné – S. Molnár 2011:215.

226 Mentálhigiéné és pszichoszomatika 11 (2010) 4:245.

227 Ua., 249.

228 Pongrácz Tiborné – S. Molnár 2011:192.

nem most találkoznak először. A rendszerváltás időszakában, miközben a régió többi volt szocialista országában leépítették a segítő rendszereket, addig Magyarországon érintetlen maradt a családtámogatási rendszer. Ez a pozitív üzenet mindössze Bokros Lajos idejéig tartott. A Horn-kormány pénzügyminisztere a megszorítások között megszüntette a gyedet, a gyes és a családi pótlék bizonyos jövedelmi szint fölött nem jár. Mindez a jelen időszakig nem enyhülő bizalmatlanságot eredményezett az egyének és a társadalmi akaratot megtestesítő állam viszonyában.²²⁹

Kopp Mária és Skrabski Árpád jegyzi meg, hogy a nemi szerepekkel kapcsolatos elvárások különbségei csökkennek, ha a hagyományos társadalmi viszonyrendszer és értékrend átalakul.²³⁰ Szerintük Magyarország a skandináv modell felé mozdult el. Mindenesetre az elmúlt évtized jelentős változásokat hozott a nemi szerepekkel kapcsolatos társadalmi megítélésben.

A *Szerepváltozások 2011* adatai erőteljes elmozdulást mutatnak: a kereső tevékenység megítélése egyre pozitívabb mind a férfiak, mind a nők körében, miközben a korábban sokat hangoztatott család- és gyerekbarát attitűd némileg csökkent. Az okok mögött a kétkeresős modell, a megélhetés nehézségei vagy éppen a túlzott jólét, az élvezetek és a javak hajhászása, egocentrikusság, valamint a gyermekvállalás és családalapítás konfliktusa állhat. A munka és a karrier fontossága mértékének növekedését jelzi, hogy míg az ezredfordulón a nők 68,2 százaléka, a férfiak 62,9 százaléka gondolta, hogy a dolgozó nő is lehet jó anya, addig mindkét nemnél emelkedés következett be 2009-re: a nők 74,8 százaléka, míg a férfiak 71,7 százaléka ért egyet ezzel az állítással. Pongráczné és S. Molnár is kiemeli: magas az egyetértők aránya abban, hogy sem a családot, sem a gyermeket nem éri hátrány abban az esetben, ha az anya akár teljes munkaidőben is házon kívüli munkát végez. A számok nyelvén ez azt jelenti, hogy míg 2000-ben a nők 50,5 százaléka, addig 9 évvel később már csak 35,8 százaléka értett egyet azzal, hogy a teljes munkaidőt házon kívül töltve a gyereket vagy gyerekeket nem éri hátrány. A férfiaknál hasonló nagyságrendben történt változás: 52,7 százalékról esett a mutató 36,8 százalékra. Az adatok szerint a munka és a család konfliktusa is élesen kirajzolódik. Az okokra csak következtetni lehet: a munka fontossága a családdal szemben trendje mögött állhat gazdasági kényszer, rosszul és

tévesen értelmezett önmegvalósítás éppúgy, mint egyfajta érzelmi kiüresedés vagy elidegenedés. Tény ugyanakkor, hogy míg az ezredfordulón a nők 74,4 százaléka helyezte a családot a munka elé, addig közel egy évtizeddel később már 14,6 százalékkal kevesebben.

Hasonló elidegenedés figyelhető meg a férfiak esetében is: 2009-ben már csak 58 százalék gondolta a családot fontosabbnak a munkával szemben, miközben ez az arány 2000-ben 77,8 százalék volt. A nők rosszabb helyzetét tükrözik a foglalkoztatási ráta számai is. Való igaz, hogy 1998 és 2010 között mindkét nemnél a foglalkoztatás csekély mértékű felfutása rajzolódik ki, mielőtt a jelenlegi esztendő korábbiakhoz képest alacsony arányszámára állna be a mutató. A férfiak foglalkoztatási rátája 1998-ban a 25–29 éves korcsoportban 80,4 százalék, a nők esetében 52,7 százalék. A 2010-es esztendőre mindkét nemnél csökkenés mutatható ki, ami azért sem meglepő, mert a vizsgált időszak alatt többször 11 százalék fölé emelkedett a munkanélküliségi ráta. A 2010-es évben a korosztály férfi tagjai 73,1 százalékon, míg a nők 61,3 százalékon álltak. Kitűnik, hogy a férfiak 2010-es foglalkoztatási rátája is magasabb, mint a nők 1998-as bázisadata. A 30–34 éves korosztálynál a számok nyelvén: 81,9 százalékról 83 százalékra emelkedett a férfiak foglalkoztatási rátája, miközben a nők esetében csökkenés mutatható ki: 62,4 százalékról 60,5 százalékra esett a ráta.²³¹ Valamennyi korcsoportban a nők alacsonyabb foglalkoztatása tűnik ki a KSH közlése szerint, még annak ellenére is, hogy a felsőoktatásban a nők vannak felülreprezentálva 58 százalékkal, miközben az uniós átlag csak 55 százalék. Nem meglepő módon a nők az üzleti szféra vezetői szintjein is alulreprezentáltak. Hiába az iskolázottság és a magas képzési szint, az úgynevezett üvegplafon jelenséggel kell szembesülniük.

A 2007-es adatok szerint az EU 27-ek nem alakítanak ki olyan érvényesülési tereket, amelyek lehetővé tennék, hogy a nők legalább megközelítőleg a férfiakéhoz hasonló arányban töltsenek be vezető pozíciókat. Meglepő módon az északi országok az esélyegyenlőség eme dimenziójában meglehetősen rosszul, az utolsó helyen teljesítenek. Magyarország a 32 százalékos arányával a középmezőnyben helyezkedik el, míg Finnországban 20 százalék, Svédországban 27 százalék az aránya a nőknek az

229 Ua., 194.

230 Kopp 2007/09.

231 Foglalkoztatási ráta korcsoportok szerint, nemként (1998–) http://portal.ksh.hu/pls/ksh/docs/hun/xstadat/xstadat_eves/i_q1f016a.html (Letöltés: 2010. 03. 17.)

üzleti világ vezetői között.²³² Az esélyegyenlőséget ebben a dimenzióban a legjobban Franciaország és Lettország biztosítja: 38 százalékkal. Az EU 27-ek átlaga sem ad okot a bizakodásra a maga 28 százalékos arányával. Már volt szó arról, hogy a politika a gyermekellátó intézményeken keresztül egyfajta társadalmi értékrendet is közvetít. E rendszernek azonban komoly szerepe van abban is, hogy megszülessen a döntés a gyermekvállalással kapcsolatban. Ugyanakkor segíthet abban is, hogy a gyermekvállalás a nők számára ne okozzon az egyéni karrierben és a munka világában gyakran behozhatatlan hátrányokat. Az ezredforduló Magyarországn a gyermekeket vállaló nők komoly pszichikai és társadalmi túlterheltség alatt állnak.²³³ Ennek oka, hogy a gyereket vállaló fiatal nők életminősége rosszabb a gyermektelenekénél, míg a férfiak esetében a gyerekesek életminősége és egészségi állapota jobb. Miközben a társadalmi-gazdasági nyomás folyamatosan a munka és a tanulás fontosságát hangsúlyozza, a rendszer nem biztosítja azokat a lehetőségeket, amelyek nem engedik leszakadni a gyermeket vállaló nőket. A gyermekvállalás a jelenlegi struktúrában akár kettő is törheti a nők egyéni karrierjét, aminek felépítése jelentős időt és anyagi áldozatot követelt egyéni szinten. E destruktív rendszerrel elvész a befektetett tudás, romlik az egyéni életminőség, és társadalmi közjó érdeke is sérül.

A bérek és jövedelmek szempontjából sem valószínűleg a kívánt egyenlő elbírálás az azonos munkáért azonos bért kérdésében. A bruttó átlagkeresetek közötti különbség 17% a nők rovására. A bölcsődei óvóhelyek száma 1990 és 2004 között nagymértékben csökkent. A férőhelyek száma a felére csökkent: 50.250 főről 24.937 főre a 2007-es esztendőre.²³⁴ „Az iskolázott fiatal nők nagyon nehéz dilemma előtt állnak. A társadalmi és gazdasági rendszerek strukturális feltételei hátrányos helyzetbe hozzák őket abban a vonatkozásban, hogy képességeiknek megfelelő pozícióba kerüljenek, miközben gyermekeket vállalnak”.²³⁵ Miközben a 8 általános iskolával rendelkezőknél a kívánt és megszületett gyerekek száma közel megegyezik, addig az érettségizett vagy annál kvalifikáltabb nők és férfiak körében nem teljesülnek a vágyak. Az esélyegyenlőséget a rugalmas vagy részmunkaidős foglalkoztatás uniós átlaghoz való közelítésével is lehetne segíteni. Magyarorszá-

gon 2008-ban rendkívül alacsony, 6,2%-os volt a női foglalkoztatás részmunkaidőben, miközben ekkor az EU 27-ek átlaga 31,1% volt.²³⁶ A részmunkaidős foglalkoztatásban minimális előrelépés történt, ugyanis 2011-es adatok szerint 8%-ra nőtt az arány. Ebben a tekintetben is meg említeni a skandináv és a nyugat-európai országokat, ahol ez a típusú foglalkoztatás jól működő rendszer, amely segít a gyermeknevelésben, a család összetartásában, a tudás ápolásában. Ez az arány Hollandiában 75%, Németországban 45, Svédországban 41%. Uniós átlagban Magyarországon a legalacsonyabb az otthoni távmunka részaránya is. A rugalmas munkaidő aránya is 12%-kal Magyarországon a legalacsonyabb, holott a flexibilis struktúra nagyban megkönnyítené a gyermekvállalást. Újra érdemes a svédeket említeni: 58%-os a rugalmas munkaidő aránya.²³⁷

Összegzés

E tanulmány a „válságban van-e a tradicionális családmodell” kérdésre igyekezett választ adni oly módon, hogy nem kívánt állást foglalni az együttélési formák és a gyermekvállalással kapcsolatos kérdések esetében. Az elmúlt évtizedek kutatási eredményei azt jelzik, hogy jelentős változásokon mentek keresztül a hagyományos családmodellhez és a gyermekvállaláshoz fűződő társadalmi viszonyok. A posztmodern korszak nem csupán a technikai-gazdasági, hanem a népmozgalmi jellemzők esetében is gyökeresen eltér a korábbi korszakoktól. Ugyanakkor a házasságkötések alakulása, a születések számának folyamatos csökkenése azt jelzi, hogy a korábbi viszonyok és életutak manapság már nem bírnak dominanciával a társadalomban. Mint kiderül, a 20. században – a jelentéktelen „pozitív kilengések” mellett is – folyamatosan csökkent a házasságkötések száma, növekedett a válások aránya, emellett pedig negatív népesedési folyamatok indultak el. A válások száma magas marad még csökkenő tendencia mellett is. A magyar társadalom demográfiai helyzetének szempontjából 1980 számít fontos dátumnak, mivel ettől kezdve nyilvánvaló a „népesedési krízis”. Magyarország népességszáma 2010-ben a lélektani határnak tartott 10 millió alá esett. A fogyás immár 1980 óta ténykérdés, amire nem tudtak választ adni sem a politika, sem a

232 Schadt 2011:57.

233 Kopp 2008:251.

234 *Demográfiai portré* 2009, Budapest, KSH Népeségtudományi Kutató Intézet, 45.

235 Kopp 2008:251

236 *Demográfiai portré* 2009 Budapest, KSH Népeségtudományi Kutató Intézet, 50.

237 Kopp 2008:252.

gazdaság szereplői, illetve maga a társadalom sem. Utóbbi attitűdváltozásai – noha változatlanul azt vallja, hogy „gyermek nélkül nem lehet az ember boldog” – olyan irányban módosítják a társadalmi körülményeket, amelyeknek keretében minden bizonnyal tovább folytatódnak a negatív népmozgalmi események.

Az adatok szerint erőteljesen megváltozott a fiatalok hozzáállása a család, a gyermekvállalás és a házasság kérdéskörében. Ennek következménye a még kevesebb gyermekszületés és házasságkötés, ezzel párhuzamosan pedig növekszik az alternatív együttélési formák elterjedtsége. A dolgozatból kiderül, hogy 2008-ban a 15–29 éves férfiak 78, míg a nők 64%-a nőtlen vagy hajadon. A korcsoport gyermekvállalási hajlandósága is csökken.

A három vagy több gyerekkel rendelkezők aránya a 15–29 éves korcsoportban 2008-ban mindösszesen 2%, s 2004-ben és 2000-ben is csak 3% volt. A korosztályban a három vizsgálati időpontban csökkenés mutatható ki a két gyermeket vállalók között is: 2000-ben 7%, 2004-ben 5, míg 2008-ban 4% az arány. Az egy gyermeket vállalók aránya is esett: 13%, 12 és 10% vállalkozik legalább egy gyermek felnevelésére. A vizsgált időszakban a gyermektelenek aránya a 15–29 éves korcsoportban 77%-ról 84%-ra emelkedett.

Úgy tűnik, hogy a tradicionális családmódel vonzereje csökkent, a posztmodern korszak egy, a korábnál rugalmasabb együttélési módel részesít előnyben. A közel kétszáz évet átfogó időszak alatt meggyengült a közösségek korábban rendkívül erős kontrollszerepe a család és a párkapcsolatok felett. Ugyanakkor a „párkapcsolati pluralizációt” elősegítette a megváltozott gazdasági környezet is, amely olyan új kihívásokat támasztott és támaszt az egyénnel és párkapcsolatokban élőkkel szemben, amelyeknek könnyebb megfelelni egy rugalmas párkapcsolat fenntartása vagy szingli életmód esetén. Elég csak a „mobilitás képességére” gondolni, amely egy munkahely megszerzésénél kulcsfontosságú lehet.

Amellett, hogy megjelent a szingli életstílus, a korábban társadalmilag nem elfogadott, de megtűrt élettársi viszony – mint együttélési forma – egyre népszerűbb. Ez Spéder Zsolt szavai szerint is egyfajta próbaházasság lehet. Az ezredfordulón már többen vannak azok, akik az első komoly párkapcsolat alkalmával a házasság helyett előbb az élettársi kapcsolatot választják. Ez a kapcsolati forma mellett, hogy könnyebben felbontható, mint a házasság, nagyobb mobilitást is enged a fiatalok számára.

Reális veszély a gyermektelenség társadalmilag elfogadottá válása is. Ennek nem csak lelki-mentális, hanem gazdasági következményei is beláthatatlanok. E folyamatokban éppúgy szerepet játszik az individualizmus, mint a posztmodern korszakra jellemző bizonytalanság. A magyar társadalom „speciális” problémával is küzd: amint Kopp Mária és munkatársai kutatásai kimutatták, rendkívül magas az anómia szintje, ami minden más viszonyrendszer mellett a párkapcsolatokat és a népmozgalmi eseményeket is befolyásolhatja. A bizalomhiányos egyéni viselkedés átfordulhat olyan destruktív viselkedések láncolatává, amelyek eredményei még az utóbbi évek kiemelkedően rossz népmozgalmi adatait is felülmúlhatják. Ennek megakadályozására szükség lenne a bizalmi szint növelésére, valamint Európa északi országai „pozitív társadalmi mintáinak” átvételére is. Attitűdváltozás pedig csakis pozitív társadalmi környezetben érhető el. A változásokat nem büntetéssel, hanem jutalmazással kell ösztönözni.

Az emberek egymás közötti viszonyait nem lehet állami szinten, törvényileg szabályozni. Minden ilyen jellegű beavatkozás nyomásgyakorlásnak minősül, amely megakadályozza az egyéneket abban, hogy szabadon dönthessenek életformájukról. A család és a házasság intézményének kizárólagossága egyelőre „elveszetteknek” látszik, ugyanakkor ezen intézmények megítélése és választottsága javulhat, ha a munkahelyi vagy állami szintekről ösztönzőket vezetnek be. Ezeket lehet érvényesíteni az adórendszerben, ahogyan például Franciaországban, vagy 2011. január 1-től Magyarországon is. Az éves fizetett szabadságok is mozgásteret biztosítanak, valamint a kiszámítható és stabil családtámogatási rendszer is jótékony hatással lehet. A „gyermektelenségi adó” és más ehhez hasonló intézkedések minden bizonnyal konzerválnák a jelenlegi helyzetet. Az adminisztratív eszközökkel szemben minden bizonnyal az segítené elő jobban a pozitív változásokat, ha a közbeszéd tereiben a család, a gyermekvállalás és a házasság intézménye pozitív kontextusban jelenne meg.

Absztrakt

A posztmodern korszak a megelőző korokhoz képest erős kihívásokkal élt – és él napjainkban is – a fejlett társadalmak irányában. A korábbi – hagyományosnak nevezett – életutak megszűnni látszanak. A korai életszakaszban történő házasságkötés, illetve az ebből fakadó korai gyermekvállalás

modellje elveszítette dominanciáját. Mind az első házasságkötés, mind az első gyermekvállalás egyre későbbi életszakban történik meg. A hazai ifjúságkutatások egyértelműen jelzik az attitűdváltozásokat. E folyamatok erőteljes demográfiai válságot idéztek elő – s az európai országok többsége sem kivétel –, a problémával a mindenkori magyar társadalomnak is szembe kell néznie. Immár több mint három évtizede csökken a népességszám, a 2010-es esztendőben tízmillió fő alá esve. Súlyos hiba, ha a problémának csupán a gazdasági vetülete, vagyis a GDP alakulása, vagy éppen a nyugdíjrendszer fenntarthatóságának kérdése kerül előtérbe. Hiszen egy társadalom demográfiai frissessége nagyban meghatározza annak vitalitását és a világ történéseire való reflexiós képességét is. A magyar társadalom e képességei nem érik el a kívánt szintet. Az okok sokrétűek. A női emancipáció, a párkapcsolatok pluralizálódása, a házasság intézménye népszerűségének csökkenése, a gazdasági kényszerek, a munka világának kényszerítő ereje éppen úgy a negatív folyamatokat segíti elő, mint az úgynevezett fogyasztói társadalom olykor eltúlzott hatása is. Egyértelműen látszik, hogy a tradicionális családmodell csökkenő vonzerővel bír, a posztmodern korszak embere a korábbiaknál rugalmasabb együttélési formákat részesít előnyben. A kihívásokra úgy tűnik, hogy a skandináv országok adták a legjobb válaszokat, felismerve azt, hogy a női esélyegyenlőség problematikája kulcskérdése a társadalmi vitalitásnak. Magyarország, erősen tradicionális beállítottságának köszönhetően, még nagy munka előtt áll. A dolgozat alaptétele, hogy a család a társadalom legfontosabb kisközössége, amelynek keretein belül dől el a jövő társadalmának testi-lelki-mentális állapota, minősége. Ugyanakkor minden, a családhoz kapcsolódó folyamat azt mutatja: annak érdekében, hogy a család a jövőben is a legfontosabb társadalmi intézmény maradjon, alkalmazkodnia kell minden olyan folyamathoz és változáshoz, amely fennmaradását veszélyezteti.

Abstract

The postmodern era presented – and presents today – a serious challenge in contrast to the previous eras for the advanced societies. The former – 'traditional' – ways of life seem to disappear. Early marriage, and its consequence, early childbearing lost its dominance. Both first marriage and having the first child happen in the later stages of adult-

hood. The national youth surveys clearly indicate the attitude changes. These processes triggered a strong demographic crisis – and the majority of European countries are no exceptions –, the current Hungarian society has to face these problems, as well. For more than three decades the population has been declining, in the year 2010 it dropped below ten million. It is a serious error, if only the economic dimension of this problem, namely the evolution of the GDP or the sustainability of the pension system comes to the fore. Since the demographic freshness of a society largely determines its vitality and its ability to respond to the happenings of the World. The Hungarian society has not reached the desired level of this ability. The reasons are manifold. The emancipation of women, the relationship pluralization, the decrease in the popularity of the institution of marriage, the economic constraints of the world of work are all compelling forces that assist the negative trends, such as the so-called consumer society with its exaggerated effects. It is clear that the attractiveness of the traditional family model is decreasing, people in the postmodern era prefer more flexible forms of cohabitation. It seems that the Nordic countries have best responded to these challenges: they recognised that the problem of women's equality is key issue for social vitality. Hungary, due to a strong set of traditional norms, still needs a lot of work. The fundament of this thesis is that the family is the most important micro-community of the society, within the framework, the mental and psychical state and the quality of the future society will be decided. However, all processes that are related to the family show that for the family to remain the most important social institution in the future, it has to adapt to any process and any change, which threatens its survival.

Felhasznált irodalom

- Bauer Béla – Szabó Andrea 2005 *Ifjúság2004 gyorsjelentés*. Budapest, Mobilitás Ifjúságkutatási Iroda, www.ifjusagesgito.hu/belvedere/ifjusag2004_gyorsjelentenes.pdf
- Bauer Béla – Szabó Andrea 2009 *Ifjúság2008 gyorsjelentés*. Budapest, Szociálpolitikai és Munkaügyi Intézet, www.szmm.gov.hu/download.php?ctag=download&docID=20916

- Cseh-Szombathy László 2011 A reprodukció változó keretei. *Századvég*, (4) 14:21-30. <http://www.c3.hu/scripta/szazadveg/14/cseh.htm> (Letöltés: 2011. 03. 08.)
- Felkai Gábor – Némedi Dénes – Somlai Péter 2002 *Szociológiai irányzatok a XX. században*, II. Budapest, Új Mandátum Kiadó.
- Kopp Mária 2008 *Magyar lelkiállapot*. Budapest, Semmelweis Kiadó.
- Kopp Mária 2010 A gender-kutatások népegészségügyi és demográfiai jelentősége. *Mentálhigiéné és pszichoszomatika*, 4 (11):243-254.
- Kopp Mária – Skrabski Árpád 2007 A magyar népesség életkilátásai. *Magyar Tudomány*, 9(168):1149-1153. <http://www.matud.iif.hu/07sze/07.html>
- Laki László – Szabó Andrea – Bauer Béla 2001 *Ifjúság2000 gyorsjelentés*. Budapest, Nemzeti Ifjúságkutató Intézet. www.ifjusagimunkakonyvtara.hu/index.php?p=letoltes&cid=126
- Lippai Roland 2010 A közösségi oldalaktól nem leszünk boldogabbak. *Magyar Nemzet Online*, <http://www.mno.hu/portal/745525> Letöltés: 2011. március 14.
- Lippai Roland 2011 Nehéz megszabadulni Bokros hagyatékáról. *Magyar Nemzet Online*, <http://www.mno.hu/portal/763642> Letöltés ideje: 2011. március 17.
- Lippai Roland 2010 Nem a szinglik mentik meg a világot. /Interjú Kopp Máriával/ *Magyar Nemzet Online*, 2010. 02. 24. <http://www.mno.hu/portal/696778> (Letöltés: 2011. 03. 21.)
- Lippai Roland 2010 Végleg rászámolnak a magyar társadalomra? /Interjú Spéder Zsolttal/ *Magyar Nemzet Online* <http://www.mno.hu/portal/680690?searchtext=sp%C3%A9der> ; http://mno.hu/migr/vegleg_raszamolnak_a_magyar_tarsadalomra-279203 (Letöltés: 2011. 03. 21.)
- Matalin Dóra 2010 10 000 000 alatt. *Népszabadság*, 2010.07.15. http://www.nol.hu/belfold/20100715-10_000_000_alatt (Letöltés: 2011. 03. 08.)
- Népesség, népmozgalom* 2007–2011. KSH. http://portal.ksh.hu/pls/ksh/docs/hun/xstadat/xstadat_evkozi/e_wdsd001b.html (Letöltés: 2011. 03. 08.)
- Népesség, népmozgalom* (1949 –), KSH. http://portal.ksh.hu/pls/ksh/docs/hun/xstadat/xstadat_hosszu/h_wdsd001a.html (Letöltés: 2011. 03. 08.)
- Népesség, népmozgalom* (1949 –) KSH http://portal.ksh.hu/pls/ksh/docs/hun/xstadat/xstadat_hosszu/h_wdsd001c.html (Letöltés: 2011. 03. 16.)
- Népesség, népmozgalom* (1949 –) KSH http://portal.ksh.hu/pls/ksh/docs/hun/xstadat/xstadat_hosszu/h_wdsd001b.html (Letöltés: 2011. 03. 12.)
- Népesség, népmozgalom* (1949–) KSH http://portal.ksh.hu/pls/ksh/docs/hun/xstadat/xstadat_hosszu/h_wdsd001a.html?397 (Letöltés: 2011. 03. 12.) Foglalkoztatási ráta korcsoportok szerint, nemenként http://portal.ksh.hu/pls/ksh/docs/hun/xstadat/xstadat_eves/i_qlf016a.html (Letöltés: 2010. 03. 17.)
- Statisztikai tükör* (2008/10) Öngyilkosságok 1-2. <http://portal.ksh.hu/pls/ksh/docs/hun/xftp/gyor/jel/jel307121.pdf> (Letöltés: 2011. 03. 16.)
- Pongrácz Tiborné 2002 Az első gyermek vállalásának társadalmi-demográfiai aspektusa. *Demográfia*, 438-448. http://www.demografia.hu/letoltes/kiadvanyok/Demografia/2002_4/Pongracz%20Tiborne_tan.pdf Letöltés ideje: 2011. március 14.
- Pongrácz Tiborné – S. Molnár Edit 2011 Nemi szerepek és a közvélemény változásának kölcsönhatása. In *Szerepváltozások 2011*. Budapest, Tárki Zrt., Nemzeti Erőforrás Minisztérium.
- Romsics Ignác 2005 *Magyarország története a XX. században*. Budapest, Osiris Kiadó.
- S. Molnár Edit 2001 A közvélemény gyerekszámpreferenciái. *Demográfia*, 259-279. http://www.demografia.hu/letoltes/kiadvanyok/Demografia/2001_3-4/S.Molnar%20Edit_tan.pdf Letöltés ideje: 2011. március 14.
- Schadt Mária 2011 Esélyegyenlőség a tudományos szférában. In *Szerepváltozások 2011*. Budapest, Tárki Zrt., Nemzeti Erőforrás Minisztérium.
- Skrabski Árpád 2003 *Társadalmi tőke és egészségi állapot az átalakuló társadalomban*. Budapest, Corvinus Kiadó.
- Somlai Péter – Tóth Olga 2002 A házasság és a család változásai az ezredforduló Magyarorszáján. *Educatio*, 3:339-348. http://www.matarka.hu/cikk_list.php?fusz=8168

Spéder Zsolt 2004 „Gyermekvállalás és a párkapcsolatok át-alakulása”. In Kolosi Tamás – Tóth István György – Vukovich György szerk. *Társadalmi riport 2004*. Budapest, TÁRKI, 137-151. (On-line 2006 <http://www.tarki.hu/adatbank-h/kutjel/pdf/a794.pdf>) (Letöltés: 2011. 03. 12.)

Spéder Zsolt – Paksi Borbála – Elekes Zsuzsanna 1998 Anómia és elégedettség a 90-es évek elején. In Kolosi Tamás – Tóth István György – Vukovich György szerk. *Társadalmi riport 1998*:490-513. <http://www.tarki.hu/adatbank-h/kutjel/pdf/a882.pdf> (Letöltés: 2011. 03.15.)